

KONTRAFAKCIJA XIX A. PIRMOSIOS PUSĖS LIETUVIŠKŲ KNYGŲ LEIDYBOJE (*Apej brostwą blaiwistes leidybos atvejais*)

AUŠRA NAVICKIENĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: ausra.navickiene@kf.vu.lt

XIX a. lietuviškos knygos istorija yra savitas knygos raidos etapas, kuris Didžiojoje Lietuvoje prasidėjo 1795 metais, arba po trečiojo jungtinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalinimo, ir truko iki 1904 metų. 1864 metai, kaip lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo pradžia, tapo skiriamąja riba, kuri šį knygos istorijos laikotarpį dalija į dvi dalis. Per 40 spaudos draudimo metų iš viso pasirodė 833 kontrafakcijos [13], arba leidiniai su suklastotais leidimo duomenimis¹. Išspausdinti dažniausiai Mažosios Lietuvos spaustuose, jie buvo nelegaliai gabenami per sieną ir sudarė pagrindinę dalį lietuviškų knygų, plitusių Rusijos imperijai priklausiusioje Didžiojoje Lietuvoje. Todėl kontrafakcijas galima įvardyti kaip svarbiausią kategoriją, apibūdinančią 1864–1904 m. knygos leidybos, gamybos, repertuaro ir platinimo bruožus. XIX a. pirmosios pusės lietuviškos knygos leidybai kontrafakcija nėra būdinga. *Lietuvos TSR bibliografijos serijos A Knygos lietuvių kalba* [15] pirmajame tome nefiksuojama nė vieno 1795–1864 metų laikotarpio kontrafakcijos atvejo. Tik vyskupo Motiejaus Valančiaus parengto leidinio *Apej brostwą blaiwistes* pakartotinių 1860 m. ir 1861 m. leidimų anotacijose minima, kad, Kazimiero Gečio manymu, jie galėjo būti išspausdinti ne Klaipėdoje, o Vilniuje Zawadzkių spaustuose [15, 434–435]. Taigi pirmasis tyrėjas, kuris iškėlė tokią mintį ir bandė ją pagrįsti, buvo kunigas ir istorikas K. Gečys, disertaciją *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1863* apgynęs Vilniaus Stepono Batoro universiteto teologijos fakultete ir ją išspausdinęs Vilniuje 1935 m. [7]. Remdamasis Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos bylomis, kuriose pateikiama išsami administracinio susirašinėjimo apie blaivybę medžiaga (šiuo metu saugoma Lietuvos

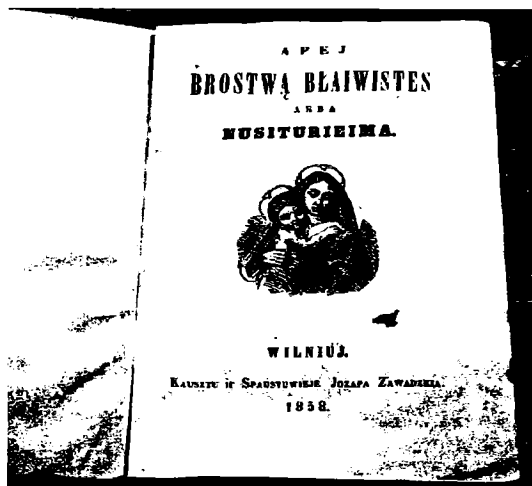
¹ Terminas *kontrafakcija* yra likęs iš lotyniško žodžio *contrafactio* – klastojimas. Lietuvių knygotyrininkai jam suteikia kelias reikšmes. Kontrafakcijomis vadinami leidiniai su tyčia neteisingai nurodyta leidimo data, vieta, leidėju, kartais autoriumi, taip pat ir autorių teisės laužymas, kai veikalas perspausdinamas ir platinamas be autoriaus sutikimo. Pastarąją prasme įvairiose pasaulio šalyse vartojamas ir kitas terminas – piratinis leidimas (angl. *pirated edition*, rus. *нелегальное издание*).

valstybės istorijos archyve), J. Zawadzki firmos korespondencija bei *Apej brostwą blaiwistes* kelių leidimų egzempliorių tyrimu *de visu*, autorius teigė, kad blaivybės knygelės tiek pirmieji 1858–1859 metų leidimai, tiek vėlesnieji leidimai, kurių antraštinia-me lape kaip leidimo vieta yra nurodyta Klaipėdos E. Vaikinio spaustuvė, buvo išspausdinti Zawadzkių įmonėje Vilniuje. Dėl prasidėjusių valdžios represijų vos knygelei pasirodžius ir uždraudus ją platinti bei konfiskavus tiražo dalį, jos vėlesniuose leidimuose buvo nurodyti klaidinantys leidimo duomenys [7, 44–45]. Tačiau šiai nuomonei pritaria ne visi šiuolaikiniai ir ankstesni tyrėjai. Iki K. Gečio darbo pasirodymo ir vėliau dirbę lietuvių bibliografai – S. Baltramaitis [24, įrašas 619], V. Biržiška [3, įrašas 1326a; 2, įrašas 1228] – 1860–1861 metų *Apej brostwą blaiwistes* leidinių prie kontrafakcijų neskyrė. Mažosios Lietuvos knygos tyrėjas Domas Kaunas teigia, kad M. Valančius buvo užmezgęs ryšį su E. Vaikiniu ir jo spaustuvėje Klaipėdoje 1860 m. ir 1861 m. pasirodė blaivybės tematikos brošiūrėlių [11, 273; 10, 75]. Taip pat mano ir istorikas Vytautas Merkys, blaivybės literatūros leidybą aptaręs monografijoje apie Motiejų Valančių [17, 350], bei istorikai Antanas Tyla [23, 104] ir Zita Medišauskienė [16, 259]. Vienintelis Egidijus Aleksandravičius savo studijoje apie blaivybę Lietuvoje XIX a. [1, 70], atrodo, yra linkęs pritarti K. Gečio svarstymams.

Įvertinant lietuvių istoriografijoje susiklosčiusią padėtį, kurią greičiausiai lėmė šiuolaikinių knygotyros ir istorijos mokslo autoritetų sekimas lietuviškosios bibliografijos tradicija, straipsnyje bus dar kartą sugrįžta prie M. Valančiaus knygelės *Apej brostwą blaiwistes* leidimo istorijos. Šio klausimo nagrinėjimas svarbus ne tiek aiškinantis konkretaus XIX a. Didžiosios Lietuvos leidinio istoriją, kiek tikslinant Mažosios ir Didžiosios Lietuvos knygos ryšių, labai suaktyvėjusių XIX a. antrojoje pusėje ir prisidėjusių prie abiejų Lietuvos dalių suartėjimo, pradžios datą, kuri yra siejama su knygelės *Apej brostwą blaiwistes* išspausdinimu Klaipėdoje 1860–1861 metais.

K. Gečio disertaciją vertinant ir kaip iki šiol vertės nepraradusį blaivybės knygelių leidybos tyrinėjimą, pirmą kartą pritarimas jo teiginiams buvo pareikštas straipsnyje „Lietuviškų knygų leidėjai ir jų leidiniai 1795–1864 m.“ [19, 15]. Analizuodamas *Apej brostwą blaiwistes* brošiūrų leidybos ir platinimo klausimus K. Gečys suklydo tik tiek, kad nežinojo 1860 metų knygelės leidimo. Šiame straipsnyje bus mėginama papildyti K. Gečio išsakytus argumentus nagrinėjamu klausimu, remiantis tiek sukaupta Zawadzkių firmos archyvine medžiaga [8–9], publikuota knygos veikėjų korespondencija [23], tiek išlikusių *Apej brostwą blaiwistes* leidinių tyrimo *de visu* bei jų šriftologinės analizės rezultatais.

XIX a. viduryje Žemaitijos parapijose pradėjus skelbti blaivybę ir kurti jos draugijas, 1858 metų liepą Varniuose M. Valančius lietuvių kalbą parengė knygelę *Apej brostwą blaiwistes*. Pritartume V. Merkio nuomonei, kad greičiausiai tai buvo vertimas panašaus turi io Poznanėje išėjusio lenkiško leidinio, kurio pirmtakas galėjo būti Vroclavo vyskupijos blaivybės brolijos nuostatai, 1851 m. patvirtinti popiežiaus Pijaus IX [17, 348].

Pagal to meto knygų leidybos tvarką kaip dvasinis cenzorius ją pats aprūgįjūčio 24 d., M. Valančius rankraštį išsiuntė leisti apsiėmusiai J. Zawadzki Vilniuje. Leidėjas savo ruožtu rankraštį perdavė Vilniaus cenzūros komitei per dešimt dienų gavo pasaulietinės cenzūros palaiminimą. Neaišku, kas čia spaudai rankraštį tikrino, tačiau jo aprobatą pasirašė lietuvių kalbos nemolozorius Pavelas Kukolnikas, o ne etatinis tuometinis lietuviškų knygų V. Aramavičius, lietuvišką spaudą tikrinantis nuo 1857-ųjų. Knygelės antlape yra nurodytas jos leidėjas ir spausdinimo vieta – *Kausztu ir spaustuwieje Zawadzka*. Tai reiškia, kad spaudos darbus finansavo ir juos atliko Zawadzki, kuri 1858 m. lapkričio 21 d. 2000 leidinio egzempliorių išsiuntė į Varšų pažymėjo knygų, siunčiamų į Varnių knygyną, registracijos žurnale [8, 245]. Čiausiai tai buvo nebe pirmoji leidinio siunta: apie 500 jos egzempliorių buvo pasiekę dar anksčiau. Kauno gubernatoriaus pranešimas apie tokio leidinio sirodymą, parašytas 1859 m. lapkričio paskutinėmis dienomis, liudija, kad j leidinys buvo paplitęs [7, 39].

Dėl knygelės tiražo yra kelios nuomonės. Nors remiantis M. Valančiaus literatūroje dažniau yra kartojama, kad ji buvo išspausdinta 40 000 egz. tiraže, kad jos tiražas buvo 10 000 egzempliorių. M. Valančius rašė taip: *Ar blaiwistes. Parašiau 1858 m. Ponas Zawadzki atspaudė 40 000 egz., bet vald.*

APĖJ
BROSTWĄ BLAIWISTES
ARDA
NUSITURIEIMA.

WILNIU.

KAINIŲ IR SPRAUSTUWIEJŲ JUZAPA ZAWADERIA.
1858.

APĖJ
BROSTWĄ BLAIWISTES
ARDA
NUSITURIEIMA.

LIET.
RUSIŲ
BIL.

KLAIPEDOI.

KAINIŲ IR SPRAUSTUWIEJŲ ED. WILNIŲIS & Co.
C 1860.

pardavinėti [22, 867]. Kadangi 1858–1861 metais iš viso išėjo greičiausiai keturi knygelės leidimai, iš kurių tik pirmasis, matyt, buvo legalus, gali būti, kad vyskupas savo dienoraštyje nurodė visų keturių leidimų tiražą, o ne 1858 metų tiražo apimtį, kaip kad iki šiol dažniausiai buvo manoma. Juolab kad oficialūs šaltiniai byloja, jog 1858 m. buvo išspausdinta 10 000 *Apej brostwą blaiwistes* egzempliorių [6, 39]. (Taip manyti skatina ir kitas faktas. 10 000 tiražais XIX a. šeštajame dešimtmetyje buvo leidžiami kiti panašaus turinio ir tiems patiems vartotojams skirti M. Valančiaus parengti ar jo finansuoti leidiniai: *Istorije szwęta Senoje istatima* (1852), *Žine kajp rejķ atlikti spawiednę isz wisa amžiaus* (1852), J. Ženevičiaus parengtas *Katekizas Kataliku* (1854).

Blaivybės draugijų steigimą skatinančio leidinio pasirodymas sukėlė rusų valdžios nepasitenkinimą. To meto rusų valdžios atstovų tarpusavio susirašinėjimo bei jų korespondencijos su M. Valančiumi bei kitais medžiaga, kuria savo darbuose naudojami tiek K. Gečys, tiek E. Aleksandravičius [1, 68–70] ir V. Merkys [17, 347–350], iš dalies atskleidžia 1858 metų leidinio istoriją. Kaip rašo V. Merkys:

Jau 1858 m. lapkričio 6 d. apie šios brošiūros išleidimą ėmė aliarmuoti Kauno gubernatorius S. Chominskis, siųsdamas atitinkamą raštą Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui. Pastarasis iš Vilniaus cenzūros komiteto pareikalavo atsiųsti 1 egzempliorių lietuviško leidinio su vertimu į rusų kalbą.

Iš pradžių cenzūros komiteto pirmininkas išsiuntė lietuvišką brošiūrą su jos vertimu į rusų kalbą, o po trejeto dienų papildomai pranešė, kad leidinys „Apej brostwą blaiwistes“ J. Zawadzkiego spaustuvėje išspausdintas 10 000 egzempliorių tiražu, iš jų lapkričio 23 d. 2500 egzempliorių spaustuvė jau išsiuntė Valančiui. Likęs tiražas sulaikytas ir saugomas cenzūros komitete. Šio komiteto paklaustas, spaustuvininkas paaiškino, kad brošiūrą spausdino savo lėšomis, bet Valančiaus reikalavimu, ir savo išlaidas manė atgauti tiražą išplatinus.

Pavyko išplatinti tik dalį 1858 metų leidimo – 2353 egzempliorius. Daugiau kaip trys ketvirtadaliai tiražo buvo konfiskuota: į cenzūros komitetą sugrąžinus 7500 leidinio egzempliorių iš Zawadzkių spaustuvės, kurių leidėjas dar nebuvo suspėjęs išsiųsti į Varnius, ir 147 egzempliorius išsiuntus M. Valančiui. Akivaizdu, jog blaivybės judėjimui įgaunant vis didesnį mastą, tokio leidinio poreikis išliko patenkintas. Todėl nepaisydamas cenzūros kliūčių M. Valančius neatsisakė skleisti blaivybę ir leisti blaivybės judėjimą skatinančią literatūrą. Dar 1858 m. gruodžio 8 d. M. Valančius rašo laišką A. Zawadzkiui:

Pagaliau gavome rūpesčio pridariusią brošiūrą „Blajwistes“, bet taip išspausdintą, kad jos ir į pasaulį išleisti negalima. Matyt, kad D. Ponas jokio korektoriaus, spausdindamas žemaitiškas knygas, nenaudoji.

Jeigu rūpesčiai pasibaigs ir brošiūrą leis pardavinėti, norėčiau perspausdinant išleisti visą vieną paragrafą, kurį čia išbraukiau [23, 104].

Laišką Zawadzkis gavo 1858 m. gruodžio 11, o atsakė vyskupui 1859 m. sausio 2 d. Nors atsakymo turinys ir nėra žinomas, manytume, kad dar 1859 metų pradžioje *Apej brostwą blaiwistes* buvo pataisyta ir antrą kartą išspausdinta. Ar tas leidimas buvo legalus ir ar cenzūros komitetas apie jį žinojo, neaišku. Knygelės *Apej brostwą blaiwistes* oficialaus uždraudimo data yra siejama su krašto valdžios nuostatomis apie blaivybės draugijas propaguojančią literatūrą, kurios galutinai išryškėjo 1860 metų rudenį [16, 258–259], tačiau veikiausiai jau ir antrasis jos leidimas buvo cenzūros neapbruotas.

Iki mūsų dienų antrojo knygelės leidimo nė vieno egzemplioriaus nėra išlikę. Apie jo buvimą 1859 metais liudija įrašas Vaclovo Biržiškos *Lietuvių bibliografijoje* (1926) ir K. Gečio darbo teiginiai (1935). Biržiška mini, kad *matyt šitos knygutės 7500 egz. buvo sukonfiskuota spaustuvėje ir dėlto jau sekančiais metais ji buvo išspausdinta Klaipėdoje* [3, įrašas 1187]. Gali būti, kad jis suklydo, nes iš archyvinių šaltinių žinoma, kad 1859 m. buvo konfiskuota 7500 egzempliorių pirmojo, t. y. 1858 metų, leidimo. Ar V. Biržiška bibliografavimo darbus atliko *de visu* susipažinęs su leidiniu, neaišku. K. Gečys savo tyrinėjime teigia, kad 1859 m. Zawadzkiego spaustuvėje dar kartą buvo išspausdinta knygelė *Apej Brostwą Blaiwistes arba Nusituriema* [7, 44], ir pateikia tikslų jos bibliografinį aprašymą bei aptaria turinio savitumus. Tyrėjas pabrėžia, kad iš knygelės antraštinių duomenų išnyko nuoroda apie leidinio finansą-

vimą, kad tekstas buvo sutrumpintas, kad ištaisytos buvusios korektūros klaidos. Atrodo, kad 1859 m. *Apej brostwą blaiwistes* leidinys, nors ir išspausdintas Zawadzkiego įmonėje, išėjo nebe spaustuvės lėšomis, o veikiausiai už vyskupo M. Valančiaus pinigų, ir tai nestebina, nes dėl 1858 m. leidinio tiražo konfiskavimo leidėjas buvo patyręs finansinių nuostolių.

Istorikas E. Aleksandravičius minėtame darbe pateikia tokią 1859 m. knygelės leidimo istorijos versiją [1, 68–70]. Pritardamas K. Gečiui dėl vėlesnių *Apej brostwą blaiwistes* leidimų spausdinimo vietos jis teigia:

M. Valančius, naudodamasis susiklosčiusia neaiškia padėtimi ir matydamas krašto administracijos pasimetimą, dar du kartus užsakęs J. Zawadzkiui išleisti brošiūrą „Apej Brostwą ...“. Abiejų papildomų leidimų tiražai nežinomi. Antrasis, 1859 m. J. Zawadzkiego leidimas buvo pristatytas kaip pirmojo tąsa, o trečio egzemplioriuose nurodyta, kad spausta Klaipėdoje.

Nors E. Aleksandravičius, kaip ir K. Gečys, suklydo, 1861 metų knygelės leidimą vadindami trečiuoju leidimu (tai buvo ketvirtasis ar net penktasis), tačiau jo teiginys apie 1859 m. leidinį *kaip pirmojo* [1858 m. leidimo – A. N.] *tąsa*, nors ir neišplėtotas, paaiškina 1859 m. knygelės atsiradimą.

Lygindamas 1858 ir 1859 metų *Apej brostwą blaiwistes* leidinius Gečys nustatė tokius jų turinio skirtumus: 1859 m. leidime praleisti trečiojo paragrafo antras ir devintas punktai, ištaisytos korektūros klaidos. Šie turinio savitumai pastebėti ir lyginant išlikusius 1860–1861 metų leidinius su pirmuoju knygelės leidimu. Tad galima teigti, kad buvo du knygelės *Apej brostwą blaiwistes* teksto variantai: pirmasis variantas, kuris dėl didesnės teksto apimties toliau bus vadinamas platesniuoju, ir antrasis, arba siauresnysis variantas, kurio tekstas yra kiek sutrumpintas. Platesnįjį leidinį sudaro aštuoni skyriai, arba paragrafai: blaivybės brolijos aprašymas, pasižadėjimas, įsakymai, malda, atlaidai, Šventojo Rašto žodžiai apie girtuoklystę, daktarų žodžiai ir gyvenimiškos patirties pavyzdžiai. Platesniuoju variantu vadintinas tik 1858 metų leidimas. Siauresniajame variante yra tie patys paragrafai, tačiau jie kiek sutrumpinti, o keliuose leidimuose dar ir pats tekstas suglaudintas. Nuo 1859 metų buvo leidžiamas tik siauresnysis *Apej brostwą blaiwistes* variantas. Iš viso greičiausiai pasirodė trys jo leidimai. Lietuvos TSR bibliografijos serijos A pirmajame tome užregistruoti iš viso šeši *Apej brostwą blaiwistes* leidimai, iš kurių du minimi pirmą kartą. Tačiau tikslintina, regis, ne tik čia pateikiama jų leidimo vieta, bet ir leidimų skaičius. Abejotinas yra tiek 1228 įrašų registruotas 1860 m. pakartotinis leidimas, tiek įrašų 1230 registruotas 1861 m. pakartotinis leidimas [15, 434–435], kurių gal ir nebuvo. Šiandien nekyla abejonių dėl vieno: visi leidimai buvo išspausdinti toje pačioje J. Zawadzkiego spaustuvėje Vilniuje.

Palyginus išlikusius 1860 ir 1861 metų leidinių egzempliorių tekstus su 1858 metų knygele matyti, kad po 1860 metų ją rengiant spaudai visas tekstas buvo surinktas

iš naujo ir jo apimtis sumažinta keturiais puslapiais. Dėl šios brošiūros ir apskritai blaivybės brolių veiklos prieštaringo vertinimo, slepiant tikrąją brošiūros leidėją ir spaustuvininką, po 1860 m. leidiniuose buvo imta nurodinėti klaidingus leidimo duomenis – *Kausztu ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co.*

De visu išnagrinėjus 1860–1861 metų leidimo knygeles paaiškėjo, kad jose nėra jokių aprobatų: nei dvasinės, pasirašytos M. Valančiaus ar kokio kito dvasinio cenzoriaus, nei pasaulietinės, kurią 1858 m. *Apej brostwą blaiwistes* leidimui davė P. Kukolnikas. Greičiausiai aprobatų neturėjo ir 1859 m. knygelės leidimas, nes lyg ir per drąsų būtų buvę kreiptis į cenzūros komitetą aprobatos leidiniui, už kurio palaiminimą ką tik buvo nubaustas Vilniaus cenzūros komiteto pareigūnas (Viktoras Aramavičius, kuriam buvo suversta kaltė dėl aprobatos, gavo papeikimą). Deja, šių samprotavimų negalime paremti šaltiniais. Tai iš dalies patvirtina tik žinomi faktai apie M. Valančiaus bandymus apeiti pasaulietinės cenzūros institucijas, kurie nebuvo palankiai valdžios vertinami. Kaip tokios jo veiklos padarinys buvo tuomet planuoto periodinio leidinio „Pakeleivingas“ istorija: pagrindinis motyvas, neduodant M. Valančiui sutikimo tokį leidinį leisti, buvo generalgubernatoriaus V. Nazimovo griežta pozicija, išsakyta 1859 m. gegužės 30 d. laiške vidaus reikalų ministrui. Šio laiško juodraštiniam variante buvo parašyta, kad vyskupas yra nusizengęs nustatytai cenzūros tvarkai dar leisdamas blaivybės brolijos nuostatus [1, 78; 7, 139–140], todėl ir laikraščio cenzūravimas negalėtų būti tik jam patikėtas. Gali būti, kad vyskupo nusizengimai neapsiribojo vien 1858 metų *Apej brostwą blaiwistes* aproba, gal prisidėjo ir nelegalus 1859 metų jos leidimas?

Bandant rekonstruoti *Apej brostwą blaiwistes* leidybos istoriją, kyla ir kitų klausimų: ar galėjo A. Zawadzki rizikuoti ir 1859 m. imtis neseniai konfiskuoto leidinio pakartotinių spaudos darbų; kiek jis iš tiesų rizikavo, jei 1859 metais blaivybės draugijos oficialiai dar nebuvo uždraustos, kaip ir pati blaivybės judėjimą skatinanti literatūra; kodėl *Apej brostwą blaiwistes* leidimai po 1860 m. negalėjo būti išspausdinti Klaipėdoje; kokios priežastys ir kokie motyvai paskatino A. Zawadzkį imtis nelegalių *Apej brostwą blaiwistes* spausdinimo darbų ir klastoti leidimo duomenis?

Ieškoti atsakymų galima pirmiausia išsiaiškinus XIX a. lietuviškų knygų leidybos, J. Zawadzki firmos ir paties *Apej brostwą blaiwistes* leidinio savitumus. XIX a. viduryje lietuviškų knygų leidyba tapo pelningu verslu. Lyginant su amžiaus pradžia tai rodo kelis kartus išaugęs lietuviškų knygų leidėjų skaičius, pasikeitusi jų kokybinė struktūra, padidėję leidinių tiražai, naujos knygų platinimo formos ir būdai, išaugę prekybos mastai ir išsiplėtusi jų įstaigų geografinė. Amžiaus viduryje svarbiausias lietuviškų knygų leidybos ir gamybos centras buvo Vilniuje, tačiau lietuvių kultūros židiny susiformavo ir Varniuose, kur buvo puoselėjami dideli lietuviškos knygos leidimo planai. Kai M. Valančius tapo vyskupu, čia susitelkė gana gausios lietuvių mokslinės ir intelektualinės pajėgos. O prasidėjus blaivybės sąjūdžiui, M. Valančius ir jo

bendraminčiai dar labiau susitelkė rašydami ir leisdami šį judėjimą remiančias ir skatinančias knygeles. Būdamas vyskupas Valančius perėmė į savo rankas ir dvasinės cenzūros darbą – tokiu būdu koreguodamas būtiniausių lietuviškų leidinių visetą, jo apimtį ir turinį. Tiek savo, tiek kitų parengtiems kūriniams spausdinti ir platinti vyskupas pasirinko J. Zawadzkiego firmą, kuri 1853 m. Varniuose įkūrė pirmąjį XIX a. stacionarų knygyną Lietuvos provincijoje [18]. Zawadzkių šeimos atstovai sėkmingai plėtojo šeimos knygų leidybos, gamybos ir platinimo verslą. Jie puikiai išmanė rinkos dėsnius ir gebėjo greitai prisitaikyti prie naujų verslo sąlygų. Nors A. Zawadzkiš nebuvo lietuviškos knygos patriotas, tačiau sunki firmos ekonominė padėtis ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje, nuolatinė kova su T. Glücksbergu, prekyboje įsigalintys vietiniai žydai paskatino Varniuose įsteigti *nedidelį filialą sudėtingiems Vilniaus reikalams paremti* [6, 236]. Netrukus Zawadzkiš tapo svarbiausiu žemaičių vyskupijos knygų leidėju ir jų platintoju. Kad ir neturėdamas jokio vyskupo teikiamas privilegijas patvirtinančio rašto, amžiaus viduryje jis spausdino M. Valančiaus ir jo artimų bendradarbių knygas, populiariausius masinės paklausos lietuviškus leidinius, sudariusius pagrindinę to meto visos lietuviškos spaudos produkcijos dalį, ir platino juos ne tik Vilniuje, bet ir Žemaitijoje, kur telkėsi pagrindiniai lietuviškos knygos skaitytojai.

Leidiny *Apej brostwą blaiwistes* skirtinas prie masinės paklausos leidinių, kuriems priklausė visa tuometinė bažnytinių organizacijų poreikius tenkinanti spauda. Tačiau žinant blaivybės judėjimo, kaip išskirtinio reiškinio Lietuvos vakarinėje dalyje, mastą, Žemaitijoje įsikūrusių blaivybės brolių ir juose dalyvaujančių žmonių skaičius, galima teigti, kad blaivybės lektūra buvo labai paklausī. Leisti tokią knygėlę buvo suinteresuotas kiekvienas to meto spaustuvininkas. Tai patvirtina kad ir apytikriai skaičiavimai. Manant, kad pirmojo 1858 m. leidinio tiražas buvo 10 000, o vieno egzemplioriaus kaina – 1,5 kap. [8, 245 [v]], galima suskaičiuoti, kad ją pardavęs leidėjas tikėjosi gauti nemažą pelną. Tačiau atsitiko neplanuotų dalykų. Konfiskavus didesnę dalį tiražo ($7500 + 147 = 7647$ egzempliorius), Zawadzkiš kaip leidėjas patyrė nuostolių. Todėl labai sunku patikėti, kad verslininkas būtų išsigandęs, nuleidęs rankas, nebandęs įgyvendinti savo leidybinių planų ir susigrąžinti prarastų pinigų. Juolab kad nepaisymas cenzūros reikalavimų, nesilaikymas valdžios nustatytų veiklos taisyklių nebuvo išskirtinis reiškinys to meto spaustuvininkų ir leidėjų praktikoje, o tai ypač pasakytina apie Zawadzkiego firmą. Monografijoje apie Adomą Mickevičių [21, 313–314] aprašytas faktas, kaip buvo klastojami leidimo duomenys šioje firmoje, vadovaujamoje dar jos įkūrėjo Józefo Zawadzkiego, kai 1822 metų pabaigoje–1823 metų pradžioje buvo rengiamasi pakartotinai leisti A. Mickevičiaus eilėraščius. 1822 metų lapkričio 2 d. poeto draugas J. Jeżowski laiške A. Mickevičiui rašė [11, 347]: *Zawadzkiš pataria perspausdinti pirmąjį (tomą) su ta pačia cenzūra ir tomis pačiomis klaidomis*. Tuomet, kaip ir nagrinėjamu atveju, bijota, kad cenzūra gali neleisti pakar-

toti leidimo. Ir tokiam sprendimui pritarus (pritarimas buvo išsakytas A. Mickevičiaus laiške Janui Czeszotui, parašytame 1822 m. gruodžio 4 d. [11, 362]: *Tegul Zawadzki, jeigu gali lengvai ir patikimai gauti cenzūrą, rengia antrąjį tomą; jeigu ne, tegul perspausdina kaip yra, su klaidomis.*), Zawadzki išleido kontrafaktinį, antrąjį knygos leidimą, apie kurį bibliografas nežinojo visą XIX amžių.

Manant, kad iš viso per ketverius metus buvo išspausdinta apie 40 000 *Apej brostwą blaiwistes* egzempliorių, ir dar spėjant, kad vėlesniaisiais metais leidinio kaina buvo daug didesnė, t. y. 4 ar 5 kapeikos [9, 29, 41], o ne 1,5 kapeikos, kaip kad buvo 1858 metais, pagrįstai galima teigti, kad leidinio būta pelningo. Jeigu A. Zawadzki, net ir prasidėjus *Apej brostwą blaiwistes* persekiojimo bylai, nepabijojė antrąjį knygelės leidimą išspausdinti 1859 m., tai manytume, kad klastoti leidimo duomenis ir toliau tęsti pelningą leidybą jam tikrai neturėjo būti baisu.

Svarstymus, kad *Apej brostwą blaiwistes* 1860 ir 1861 metais spausdinta Vilniuje, patvirtina ir išlikę Zawadzkių firmos dokumentai. Lietuvos valstybės istorijos archyve saugomoje *Knygų, kurios išsiųstos į Varnius ir Šiluvą, registracijos knygoje (1853–1863)* [8, 245 [v]] pavyko aptikti tokį įrašą: 1858 m. lapkričio 21 d. paštu į Varnius buvo išsiųsta 2000 egz. *Apej brostwą blaiwistes*, kurių vienas egz. kainavo pusę kapeikos, o visa skola sudarė 30 rublių. Kitame dokumente – *J. Zawadzki firmos Varnių knygyno pirkėjų knygų užsakymai ir sąskaitos (1853–1865)* [9, 29, 41] – yra įrašai apie tai, kad kunigui Kazimierui Gabalevičiui 1861 m. birželio 11 d. buvo išsiųsta 50 egz. *Apej blaiwistę* leidinio, kurio kaina yra 5 kap.; kad žymiam lietuvių raštinijos veikėjui Laurynui Ivinskiui 1861 m. sausio 10 d. buvo išsiųsta dešimt tos pačios knygos egzempliorių, kurie kainavo po 4 kapeikas. Tuo metu jokio kito leidinio panašiu pavadinimu nebuvo išleista, tad greičiausiai čia minimas *Apej brostwą blaiwistes* 1861 metų leidimas. Be to, dar yra žinomas 1860 m. balandžio 12 d. laiškas Zawadzkiui, kurį parašė Varnių knygyne dirbęs A. Kobylinskis. Jame pageidaujama *išsamiau atsakyti į mūsų laiškus, kuriuose prašėme kuo greičiau išspausdinti knygeles blaiwybės draugijoms* [7, 44–45].

Vienu iš patikimiausių metodų, naudojamų tiriant kontrafakcijas, yra šriftologinis. Pasitelkus jį *Apej brostwą blaiwistes* atvejo tyrimui paaiškėjo, kad 1858 ir 1860–1861 metų leidiniai yra ir skirtingi, ir drauge panašūs. Esminis jų skirtumas yra tas, kad platesniojo ir siauresniojo leidimo knygelėse panaudotas skirtingas pagrindinio teksto šriftas ir skirtingi apipavidalinimo elementai antraštiniame lape, tačiau pati leidinio kompozicija, teksto išdėstymas puslapiuose, šriftų derinimas, teksto komponavimas, kai kurie naudoti šriftai yra vienodi. Tai reiškia, kad nors didesnę 1860–1861 metų leidinių teksto dalį spaustuvininkas rinko kitu šriftu, nei jis paprastai naudojo visoms savo lietuviškoms knygoms, tai neįrodo juos buvus išspausdintus Klaipėdoje. Tai veikiau reiškia spaustuvininko išmonę suklaidinti cenzūrą ir kitas valdžios institucijas. Tas šriftas, kuris nėra būdingas Zawadzkių spausdintoms lietu-

viškomis knygoms, buvo gana populiarius tarp amžiaus vidurio Vilniaus spaustuvininkų, kurie dažniausiai naudojosi vietinių šriftų liejimų produkcija. A. Syrkinas, kitas amžiaus viduryje Vilniuje dirbęs spaustuvininkas, to paties piešinio tik kiek smulkesniu šriftu 1862 m. išspausdino blaivybės turinio leidinėlį, pavadintą *Rodikle prijėmima ing brostwą blaiwistes*.

Kiek tikėtina, kad *Apej brostwą blaiwistes* 1860–1861 m. galėjo būti pagamintos Klaipėdoje?

Žvelgiant iš nūdienos perspektyvos, blaivybės judėjimo ir jos leidinių persekiojimo situacija, susiklosčiusi po 1858 metų, buvo panaši į spaudos draudimo laikus, kai Mažosios Lietuvos spaustuovės tapo masiškai leidžiamų kontrafakcijų vieta. Tačiau bandant situaciją vertinti iš 1860 metų knygos veikėjų pozicijų neatrodo, jog M. Valančius ir jo aplinka tuomet jau buvo pasirengę dėl vieno leidinio atsakyti nusistovėjusių ryšių su Vilniaus knygyninkais bei jų sukurta leidinių platinimo sistema, įtikinti Klaipėdoje nedidelę įmonę turėjusį E. Vaikinį imtis Didžiąjai Lietuvai skirtos knygos gamybos ir patys sėkmingai ir savarankiškai jį išplatinti. Dėl Mažajoje Lietuvoje paplitusio gotiško šrifto E. Vaikinis lietuviškas knygas spausdino gotišku šriftu, o jų leidimą finansavo privatūs asmenys ar jų grupės [10, 74–76]. Spaustuovę atidaręs tik 1855 metais, pirmąsias Mažosios Lietuvos skaitytojams skirtas lietuviškas knygas jis išspausdino po 1863-ųjų. Tam, kad pagamintų kelias Valančiaus knygeles, E. Vaikinis būtų turėjęs įsigyti nemažai įvairaus lotyniško šrifto, o šių išlaidų tokiu šriftu atlikti spaudos darbai tikrai negalėjo padengti.

Nors ne į visus klausimus šiandien dar galima atsakyti, tačiau apibendrinus suminėtus argumentus galima teigti, jog 1860–1861 m. *Apej brostwą blaiwistes* brošiūros buvo išspausdintos Vilniuje, jų antraštiniuose lapuose nurodant klaidingus leidimo duomenis. Todėl jas galima pagrįstai vadinti kontrafakciniais XIX a. pirmosios pusės leidiniais. Remiantis Lietuvos retrospektyviosios bibliografijos duomenimis, tai greičiausiai pirmosios ir vienintelės žinomos lietuviškos XIX a. pirmosios pusės kontrafakcijos. Jų atsiradimą lėmusios sąlygos, veiksniai ir veikėjai rodo, kad jau amžiaus viduryje M. Valančiaus aplinkoje susiformavo pasipriešinimo cenzūros draudimams modelis, nulėmęs lietuviškos knygos veikėjų elgseną ir laikyseną po 1864 metų prasidėjusiais lietuviškos spaudos draudimo laikais. 1860–1861 metais knygelių *Apej brostwą blaiwistes* pakartotinių leidimų išspausdinimas ne Klaipėdoje, o Vilniuje taip pat rodo, kad Mažosios ir Didžiosios Lietuvos knygos ryšių pradžios datą reikėtų nukelti į vėlesnius metus, kai Mažajoje Lietuvoje pasirodė pirmieji kontrafakciniai leidiniai, skirti Didžiosios Lietuvos gyventojams.

Įteikta 2005 m. vasario mėn.

NUORODOS

1. ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 1990. 128 p. Lietuvių atgimimo istorijos studijos. [T.] 2.
2. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Antrosios Lietuvių bibliografijos dalies (1800–1864) papildymai. Iš *Lietuvių bibliografija*. D. 3. Kaunas, 1929.
3. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 2. 1800–1864. Kaunas, 1926.
4. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Lietuvių bibliografijos antrosios dalies (1800–1864) antrieji papildymai. Iš *Lietuvių bibliografija*. D. 4. T. 1. Kaunas, 1935.
5. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Lietuvių bibliografijos antrosios dalies (1800–1864) tretieji papildymai. Iš *Lietuvių bibliografija*. D. 4. T. 2. Kaunas, 1939.
6. CYBULSKI, Radosław. *Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca*. Wrocław, 1972. 265 p.
7. GIECZYS, Kazimierz. *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*: Disertacja doktorska (Studia teologiczne, t. 4). Wilno, 1935. XI, 223 p.
8. J. Zawadzkiego firmos knygų, išsiųstų į Varnius ir Šiluvą, registracijos žurnalas. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*, f. 1135, apr. 7, b. 106.
9. J. Zawadzkiego firmos Varnių knygyno pirkėjų knygų užsakymai ir sąskaitos (1853–1865). *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*, f. 1135, apr. 7, b. 109.
10. KAUNAS, Domas. *Iš lietuvių knygos istorijos Klaipėdos krašto lietuviška knyga iki 1919 m.* Vilnius, 1986. 192 p.
11. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos knyga lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius, 1996. 764 p.
12. *Korespondencja filomatów (1817–1832) / Wybor i opracowanie* Marta Zielińska. Warszawa, 1989. 498 p.
13. *Lietuviškieji kontrafakciniai leidiniai, 1865–1904 m.*: bibliografijos rodyklė. Vilnius, 2004. 264 p.
14. *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 2 1862–1904*. Vilni 1985–1988.
15. *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 1 1547–1861*. Vilnius, 1969. LXIII, 728 p.
16. MEDIŠAUSKIENĖ, Z. *Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje*. Kaunas, 1998. 301, [2] p.
17. MERKYS, Vytautas. *Motiejus Valančius tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*. Vilnius, 1999. 817 p.
18. NAVICKIENĖ, Aušra. Juozapo Zawadzkiego firmos lietuviškų leidinių platinimas 1805–1864 m. *Knygotyra*, 1994, t. 20, p. 34–44.
19. NAVICKIENĖ, Aušra. Lietuviškų knygų leidėjai ir jų leidiniai 1795–1864 m. *Knygotyra*, 1993, t. 19, p. 11–26.
20. NAVICKIENĖ, Aušra. Lietuviškų knygų tiražai 1795–1864 metais. *Knygotyra*, 1996, t. 23, p. 22–36.
21. PIROČKINAS, A. *Devyneri Adomo Mickevičiaus metai*. Biografinė apybraiža. Vilnius, 1995. 396, [2] p.
22. VALANČIUS, M. *Namų užrašai / Sudarė Aldona Prašmantaitė*. Vilnius, 2003. 937 p.
23. TYLA, A. Motiejaus Valančiaus laišakai Adomui Zawadzkiui. *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra*, 1969, t. 11 (10), p. 93–107.
24. БАЛТРАМАЙТИС, С. *Список литовских и древне-прусских книг, изданных с 1553 по 1903 год*. Изд 2-е. СПб, 1904.

CONTRAFACITION IN LITHUANIAN BOOK PUBLISHING DURING THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

AUŠRA NAVICKIENĖ

Abstract

Contrafactions or the publications with falsified imprint are not characteristic for the first half of 19th century in Lithuania. Only one possible case of a contrafaction of the period 1795–1864 is mentioned in the first volume of Lithuanian retrospective bibliography of Lithuanian books (*Lietuvos TSR bibliografija. Serija A Knygos lietuvių kalba*). These are the repeated editions of the publication *About teetotalers' brotherhood* (*Apej brostwą blaiwistes*) by a bishop Motiejus Valančius. They appeared in 1860 and 1861, and could be printed not in Klaipėda as the title page indicates, but in Vilnius printing house of J. Zawadzki. There is no one final opinion about this fact and the article returns to the publishing history of the book by Valančius, because it is important for establishing the beginning of the book relations between Great Lithuania and Lithuania Minor. Usually it is linked to the publishing of the above-mentioned book in Klaipėda.

We agree with the arguments produced by Kazimieras Gečys and dispute other opinions by proving that *About teetotalers' brotherhood* (*Apej brostwą blaiwistes*) was published in 1860 and 1861 in Vilnius enterprise owned by J. Zawadzki, not in Klaipėda's E. Vaikinas company. The new arguments are based on the archival material of J. Zawadzki enterprise, published correspondence of book workers and investigation *de visu* of the remaining copies of the publication and the analysis of types. The article concludes that there is a definite proof that publications of 1860 and 1861 are contrafactions of the first half of the 19th century. They have appeared under the conditions and factors that demonstrate an opposition to the censorship rules. This opposition served as a model that influenced the behavior of book workers after 1864 and was used from the beginning of the ban on Lithuanian press. If *About teetotalers' brotherhood* (*Apej brostwą blaiwistes*) repeated editions appeared in Vilnius then the beginning of book relations between Great Lithuania and Lithuania Minor has to be moved to the later date after the year 1864 when the first contrafacted publications were published in Lithuania Minor for the inhabitants of Great Lithuania.